

1. PUBLIUS TERENTIUS AFER

α) Η ζωή του

Εάν ο Aelius Donatus δεν μας είχε διασώσει τη βιογραφία του Τερεντίου, που είχε γράψει ο Σουητώνιος (*De viris illustribus*), δεν θα γνωρίζαμε σήμερα σχεδόν τίποτε για τη ζωή του νεαρού ποιητή, αυτού που κατ' εξοχήν μετέφερε στη Ρώμη τις κωμωδίες του Μενάνδρου και την ελληνιστική *humanitas*, η οποία έμελλε να γίνει στη συνέχεια το θεμέλιο της ευρωπαϊκής παιδείας και του δυτικού πολιτισμού.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Σουητώνιο, ο Τερέντιος γεννήθηκε στην Καρχηδόνα και, άγνωστο πότε και πώς, έφτασε ως δούλος στη Ρώμη, όπου αγοράστηκε από κάποιον συγκλητικό ονόματι Terentius Lucanus. Αυτός εκτιμώντας την ομορφιά και την ευφυΐα του νεαρού όχι μόνον του έδωσε ανατροφή και μόρφωση ελευθέρου αλλά και πολύ γρήγορα του χάρισε την ελευθερία. Στη συνέχεια ο ποιητής γνωρίστηκε με τη *nobilitas* της Ρώμης και δημιούργησε ιδιαίτερη φιλία με τον Σκιπίωνα Αφρικανό τον Νεότερο¹ και τον φίλο του Γάιο Λαίλιο, από τους οποίους είχε, όπως φημολογείται, σημαντική βοήθεια στη συγγραφή των κωμωδιών του.

Όταν έγραψε την πρώτη του κωμωδία, την *Andria*, που επρόκειτο να παρουσιαστεί στο κοινό, οι *aediles* θέλοντας να έχουν προηγουμένως μια έγκυρη γνώμη για την ποιότητά της, οδήγησαν τον Τερέντιο στον παλαίμαχο κωμωδιογράφο Caecilius. Εκείνος, καθώς ήταν η ώρα που δειπνούσε, βλέποντάς τον ντυμένον ταπεινά τον έβαλε να καθίσει σε ένα σκαμνί απέναντί του και του ζήτησε να απαγγείλει κάποιους στίχους από την *Andria*. Μετά από μερικούς στίχους, ικανοποιημένος και έκπληκτος ο Καικίλιος τον κάλεσε τιμητικά στο τραπέζι του.

Μετά τη συγγραφή έξι κωμωδιών ο Τερέντιος, χωρίς να έχει κλείσει ακόμα τα είκοσι πέντε του χρόνια, ανέλαβε το πρώτο και τελευταίο του εκπαιδευτικό ταξίδι για την πατρίδα του πολιτισμού και τον κόσμο των κωμωδιών του. Για τον θάνατό του παραδίδει ο Volcacijs Sedigitus:

...in navem ut semel

conscendit, visus numquam est: sic vita vacat²,

---

1. Πρόκειται για τον μετέπειτα νικητή του Γ' Καρχηδονιακού πολέμου (149-146 π.Χ.), τον οποίο είχε υιοθετήσει ο P. Cornelius Scipio Africanus, ο νικητής του Β' Καρχηδονιακού πολέμου (218-201 π.Χ.).

2. Όλα τα παρατιθέμενα χωρία ακολουθούν την έκδοση του P. Wessner, *Aeli Donati commentum Terenti*, vol. I, Leipzig 1902, ανατ. Stuttgart 1966.

ενώ ο Q. Cosconius γράφει πως χάθηκε στη θάλασσα, καθώς επέστρεφε από την Ελλάδα στη Ρώμη. Άλλοι λένε πως πέθανε στην Αρκαδία είτε από ασθένεια είτε από ψυχικό πόνο, γιατί το πλοίο, με το οποίο είχε προαποστείλει τις εκατόν οκτώ νέες κωμωδίες του –όλες διασκευές από έργα του Μενάνδρου– χάθηκε στα κύματα. Ο θάνατός του συνέβη επί υπατείας των Cn. Cornelius Dolabella και M. Fulvius Nobilior. Από πλευράς εμφάνισης ήταν *mediocri statura, gracili corpore, colore fusco*. Άφησε έξι κωμωδίες, μια κόρη που παντρεύτηκε κάποιον Ρωμαίο ιππέα, και μερικά πλέθρα γης στη via Appia.

Ο κωμικός Αφράνιος αναρωτιέται στην *togata* του με τίτλο *Comptalia*, αν υπάρχει άλλος ποιητής όμοιος του Τερεντίου:

Terenti num similem dicetis quempiam?

Ο Κικέρων στο *Limon* τον εκθειάζει ως εξής:

tu quoque, qui solus lecto sermone, Terenti,
 conversum expressumque Latina voce Menandrum
 in medium nobis sedatis modibus effers,
 quiddam come loquens atque omnia dulcia dicens.

ενώ ο C. Iulius Caesar αναφωνεί το γνωστό και μοιραίο πλέον για την μετέπειτα κωμική αξία του ποιητή:

tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander,
 poneris, et merito, puri sermonis amator.
 lenibus atque utinam scriptis adiuncta foret vis,
 comica ut aequato virtus polleret honore
 cum Graecis neve hac despectus parte iaceres!
 unum hoc maceror ac doleo tibi deesse, Terenti.

Γίνεται φανερό από τα παραπάνω ότι πρόκειται για μια μυθιστορηματική βιογραφία, στην οποία έχουν ενσωματωθεί, όπως ήδη έχει αποδειχθεί³, αρκετά αντιφατικά στοιχεία προερχόμενα από διάφορες πηγές (Fenestella, Neros, Volcacius Sedigitus κ.ά.). Ωστόσο νομίζω ότι μπορούμε ακόμα να απομονώσουμε ορισμένα σημεία για συζήτηση.

Και πρώτα απ' όλα το θέμα του ονόματος και της καταγωγής του ποιητή (Publius Terentius Afer Carthagine natus). Το *cognomen Afer* μάς παραπέ-

---

3. Βλ. π.χ. T. Frank, On Suetonius' Life of Terence, *AJPh* 54, 1933, 269-273, G. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, Princeton 1952, 56 κεξξ., M. Brožek, De vita Terentii Suetoniana, *Eos* 50.1, 1959/60, 109-126.

μπει αυτόματα στους λαούς της Β. Αφρικής (Νουμιδούς, Γαίτουλους, Καρχηδονίους)· η πληροφορία όμως του βιογράφου, ότι ο ποιητής γεννήθηκε στην Καρχηδόνα, μάλλον συγγέει τα πράγματα παρά τα διαφωτίζει, γιατί αν ο ποιητής ήταν Καρχηδόνιος, θα περίμενε κανείς και το *cognomen* του να είναι *Roepus* ή *Carthaginiensis*. Για την πλειονότητα των φιλολόγων ωστόσο οι όροι *Afer* και *Carthagine natus* ερμηνεύονται κατ' αντιδιαστολήν, οπότε καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ο Τερέντιος είναι λιβυκής καταγωγής αλλά γεννημένος στην Καρχηδόνα⁴.

Ήδη ο Brozek έχει αποδείξει ότι από το *Afer* δεν μπορεί κανείς τελικά να οδηγηθεί σε ασφαλές συμπέρασμα, αφού η λέξη χρησιμοποιείται, έστω και μεμονωμένα, και για τους ίδιους τους Καρχηδονίους ακόμη, όπως π.χ. στο γνωστό του Ορατίου *carm.* 4.4.42: *dirus per urbes Afer (sc. Hannibal)*⁵.

Τα άλλα δύο ονόματα (*Publius* και *Terentius*) δείχνουν πράγματι, αν φυσικά δεχτούμε τη δουλική καταγωγή του, ότι ο ποιητής υπήρξε απελεύθερος κάποιου Τερεντίου, ο οποίος συνήθως ταυτίζεται με τον συγκλητικό *C. Terentius Lucanus*⁶. Γιατί όμως τότε ο ποιητής ονομάζεται *Publius*, ενώ θα περιμέναμε να ονομάζεται *C. Terentius X* (κατά το γνωστό *Marcus Tullius Tiro*, του απελεύθερου του Κικέρωνα); Τι απέγινε το αρχικό γενέθλιο όνομά του και γιατί αντικαταστάθηκε από το *Afer*;

Υπάρχουν όμως και άλλα στοιχεία που δημιουργούν πρόσθετα προβλήματα. Το έτος θανάτου του είναι από τα λίγα σίγουρα στοιχεία· πρόκειται για το έτος 159 π.Χ., που προκύπτει από την υπατεία των *Dolabella* και *Fulvius Nobilior* που αναφέραμε προηγουμένως. Ο Τερέντιος, όταν εγκατέλειψε τη Ρώμη, όπως λέει ο βιογράφος, μετά την τελευταία παράστασή του το 160 π.Χ., δεν είχε κλείσει ακόμη τα είκοσι πέντε του χρόνια (αυτή είναι η ισχυρότερη από παλαιογραφική άποψη γραφή⁷) και λίγο μετά πέθανε. Άρα η χρονολογία γέννησής του πρέπει να τοποθετηθεί στο έτος 185 π.Χ. (ή 195 ή 190 σύμφωνα με τα άλλα χφ.), που είναι και το έτος γέννησης του Αφρικανού του Νεότερου, τον οποίο ο Νέπωτας θεωρεί συνομήλικο του Τερεντίου⁸.

4. Βλ. π.χ. F. Leo, *Geschichte der römischen Literatur*, Berlin 1913, I. 233, M. Schanz – C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, München 19274, I. 103, K. Büchner, *Römische Literaturgeschichte*, Stuttgart 19623, 125.

5. Για άλλα παραδείγματα από Πλαύτο και Κικέρωνα βλ. Brozek (παραπ. σημ. 3), 115.

6. Brozek (παραπ. σημ. 3), 112.

7. Brozek (παραπ. σημ. 3), 119.

8. Αντίθετα ο *Fenestella* θεωρεί τον Τερέντιο μεγαλύτερον από τον Σκιπίωνα, βλ. *vita* 2.

Εάν είναι έτσι η υπόθεση, τότε εύλογα διερωτάται κανείς πώς ένας Αφρικανός δούλος, ένας έπηλυσ, έφτασε στο εκπληκτικό αποτέλεσμα το έτος 166 π.Χ. να παρουσιάσει στο ρωμαϊκό κοινό μια κομψή λατινική κωμωδία, την *Andria*, η συγγραφή της οποίας προϋπέθετε άριστη γνώση δύο ξένων γλωσσών, της Ελληνικής και της Λατινικής⁹. Πώς ήταν δυνατόν ένας δεκαεννιάχρονος νεαρός, ακόμα και αν έφτασε στη Ρώμη σε πολύ μικρή ηλικία, να δαμάσει τόσο αποτελεσματικά δύο ξένες γλώσσες¹⁰;

Από τα παραπάνω αδιέξοδα προκύπτει σαφώς ότι και στην περίπτωση του Τερεντίου ίσχυσε η γνωστή για την πρόωμη φάση των λατινικών γραμμάτων ιστορία του καλού και έξυπνου δούλου που απελευθερώνεται από τον επίσης καλό και διορατικό κύριό του, όπως συνέβη και στην περίπτωση του Λίβιου Ανδρόνικου¹¹. Δικαιολογημένα ο T. Frank¹² έφτασε στο σημείο να θεωρεί ότι ο Τερέντιος είχε Ρωμαία ή Ελληνίδα μητέρα, αιχμάλωτη από την Κάτω Ιταλία κατά τη διάρκεια του Β' Καρχηδονιακού πολέμου. Δικαιολογημένη και η άποψη του Prete¹³ ότι το επίθετο *Afer* χρησιμοποιήθηκε από τον βιογράφο απλώς για να δηλωθεί ότι ο Τερέντιος γεννήθηκε στην Αφρική και τίποτε άλλο.

Δικαιολογημένες όμως θα ήταν και μερικές παραπέρα σκέψεις και προτάσεις. Εάν ο Τερέντιος ήταν πράγματι Αφρικανός, θα πρέπει να ήταν οπωσδήποτε μελαχρινός¹⁴ (*fuscus*) ή τουλάχιστον πιο σκουρόχρωμος από τους Ρωμαίους. Στην περίπτωση αυτή ο *malevolus vetus poeta Luscius Lanuvinus*, που μνημονεύεται σχεδόν σε όλους τους προλόγους των κωμωδιών του, σίγουρα δεν θα είχε αφήσει άθιχτο αυτό το «μειονέκτημα» του ποιητή, όπως και την μη ρωμαϊκή ιθαγένειά του. Και τα δύο αποτελούσαν στοιχεία, στα οποία θα μπορούσε με μεγαλύτερη πειστικότητα να στηρίξει την κατηγορία του, ότι δηλ. ο Σκιπίων ή ο Λαίλιος έγραψαν τις κωμωδίες του ή ότι τέλος πάντων τον βοήθησαν στη συγγραφή τους¹⁵. Κάτι τέτοιο όμως δεν προκύπτει από τους προ-

9. Πρβ. Norwood, *The Art of Terence*, Oxford 1923, 132, Duckworth 57.

10. Το επιχείρημα του Leo (*Geschichte der röm. Lit.*, I. 233, σημ. 3) ότι και άλλοι κωμικοί έγραψαν σ' αυτήν την ηλικία, όπως οι Αριστοφάνης, Εύπολις, Μένανδρος κ.ά., δεν μπορεί να θεωρηθεί παράλληλο, γιατί αυτοί δεν είχαν να αντιμετωπίσουν την εκμάθηση και άριστη χρήση δύο γλωσσών.

11. Βλ. όμως την προβληματική του Beare, *The Roman Stage*, 16 κεξ., για τα ίδια σχεδόν προβλήματα που εμφανίζει η βιογραφία του Λίβιου Ανδρόνικου.

12. Frank (παραπ. σημ. 3), 269-273.

13. Prete, *CW* 54, 1961, 112 κεξ.

14. Πρβ. το της βιογραφίας: *colore fusco*, *vita* 6.

15. Πρβ. *Ad.* 15 κεξ., *Heaut.* 22 κεξ. Περισσότερα βλ. σχόλ. στ. 9.

λόγους-απαντήσεις του Τερεντίου προς τον Λανουβίνου. Φυσικά δεν έχουμε ή δεν γνωρίζουμε άμεσα και επακριβώς τις κατηγορίες του γηραιού ποιητή και ό,τι πληροφορούμαστε προέρχεται από τον ίδιο τον Τερέντιο και εξυπηρετεί φυσικά τους δικούς του σκοπούς¹⁶. Εκείνο όμως που φαίνεται να κρύβεται πίσω από τις κατηγορίες του, είναι η ζήλεια, που ένας νεαρός ομότεχός του τον ανταγωνίζεται με επιτυχία στηριγμένος όχι στις δικές του δυνάμεις αλλά σε «ξένες πλάτες».

Το δεύτερο σημείο, στο οποίο αξίζει να σταθεί κανείς, είναι η συγγένεια του ονόματος *Afer* με τον τιμητικό τίτλο *Africanus* των Σκιπιώνων. Εάν ληφθεί υπόψιν ότι ο θετός πατέρας του Αφρικανού του Νεότερου, ο P. Cornelius Scipio, είχε κερδίσει τον τιμητικό αυτό τίτλο ήδη με το τέλος του Β' Καρχηδονιακού πολέμου (201 π.Χ.) και ότι ακόμα η γέννηση του Τερεντίου εντοπίζεται ακριβώς μεταξύ δευτέρου και τρίτου Καρχηδονιακού πολέμου, τότε τίποτε δεν αποκλείει την ύπαρξη μιας οικογένειας Τερεντίων, συγγενικής ή σε κάποια σχέση με αυτήν των Σκιπιώνων, που εξίσου τιμητικά ή κοροϊδευτικά (π.χ. λόγω χρώματος επιδερμίδας ή λόγω αιχμαλωσίας) πήρε τον τίτλο του *Afer* (και όχι του *Africanus*, μια και αυτός ανήκε πλέον στους Σκιπιώνες). Εξάλλου είναι πολύ σημαντικό ότι η gens *Terentia* δεν εμφανίζεται πουθενά στις πηγές πριν από την εποχή των Καρχηδονιακών πολέμων¹⁷. Ποιός αποκλείει επίσης την περίπτωση ένα μέλος της gens *Terentia* να συνελήφθη αιχμάλωτο από τους Καρχηδόνιους και όταν αργότερα το 201 π.Χ. επέστρεψε στη Ρώμη να πήρε το ψευδώνυμο *Afer*; Τι πιο φυσικό εξάλλου; Μια τέτοια περίπτωση αιχμαλώτου αποτελεί ο Q. Terentius Culleo¹⁸, που το 201 π.Χ. τον απελευθέρωσε ο Σκιπίων και στη συνέχεια τον έκανε συγκλητικό.

Όλα αυτά ωστόσο παραμένουν απλώς υποθέσεις –λογικές έστω– και θα παραμείνουν έτσι για πολλά ίσως χρόνια, ώσπου κάποια επιγραφή μάς προσφέρει νέα στοιχεία. Οι μόνες βέβαιες για την ώρα πληροφορίες είναι ότι ο Τερέντιος πέθανε νεότερος, μακριά από τη Ρώμη, εγκαινιάζοντας το πρώτο για την Ιστορία των Λατινικών Γραμμάτων εκπαιδευτικό ταξίδι στην Ελλάδα· ακόμα ότι είχε στενές φιλίες με τον κύκλο του Σκιπίωνα και πως τελικά μας άφησε έξι κωμωδίες, που σύμφωνα με την *communis opinio* παραστάθηκαν στη Ρώμη ως εξής:

16. Πρβ. Goldberg, *Understanding Terence*, 59 κεξξ.

17. Βλ. *RE* s.v. *Terentius*, τόμ. V.A. 1, 592.

18. *RE* s.v. *Terentius*, τόμ. V.A. 1, 652 (Nr. 43).

Andria	Απρίλ.	166 π.Χ.	Phormio	Σεπτ.	161 π.Χ.
Hecyra I	Απρίλ.	165	Adelphoe		160
Heautontim.	Απρίλ.	163	Hecyra II, III		160
Eunuchus	Απρίλ.	161			

β) Το έργο του

Η πρώτη εμφάνιση του Τερεντίου πραγματοποιείται, όπως πληροφορούμαστε από τις διδασκαλίες και τον Δονάτο, τον Απρίλιο του 166 π.Χ. στους ludī Megalenses με την κωμωδία **Andria**. Πρότυπό της η ομώνυμη κωμωδία του Μενάνδρου, ενώ η 1.1 σκηνή προέρχεται από την επίσης μενάνδρεια *Περινθία*. Πρόκειται για κωμωδία με διπλή ερωτική υπόθεση (Γάμφιλος, Χαρίνος) αλλά και με διπλή πλεκτάνη. Θέμα της ο έρωτας και τα παντρολογήματα του νεαρού Πάμφιλου, που δυσχεραίνονται και μπερδεύονται με την επέμβαση του πατέρα του και του μέλλοντα πεθερού του. Για το ξεκαθάρισμα της κατάστασης στήνονται δύο πλεκτάνες (από τον Σίμωνα, πατέρα του νεαρού, και από τον δούλο Δάβο, που ενεργεί υπέρ του νεαρού), που τελικά αλληλοεξουδετερώνονται. Η πλοκή εμπλουτίζεται με μια δεύτερη ερωτική ιστορία, του Χαρίνου, που με τον ηλίθιο δούλο του δημιουργούν αλληπάλληλες παρεξηγήσεις, για να προκύψει τελικά μια καλοστημένη κωμωδία με απρόβλεπτες εξελίξεις και αρκετή ένταση.

Τον επόμενο χρόνο (165 π.Χ.), πάλι στα Μεγαλήσια, ο Τερέντιος εμφανίζεται με την **Hecyra**. Αυτή τη φορά πρότυπό του στάθηκε η *Εκυρά* του Απολλοδώρου από την Κάρυστο, και αν θελήσουμε να αξιολογήσουμε αυτήν την αλλαγή προτύπου, μπορούμε άνετα να διαβλέψουμε τον πειραματισμό του ποιητή και το κυνήγι της επιτυχίας. Θέμα της κωμωδίας ένα αστικό συζυγικό δράμα: η νεαρή νύφη, κατά την απουσία του συζύγου της, εγκαταλείπει την οικογενειακή στέγη, γιατί φοβάται τις συνέπειες μιας προγαμιαίας, παράνομης εγκυμοσύνης. Όταν επιστρέφει ο σύζυγος, ανακαλύπτει έναν εξώγαμο γιο, ενώ ο πατέρας του νεαρού θεωρεί υπεύθυνη για τη φυγή της νύφης τη σύζυγό του, πεθερά του έργου, η οποία κάθε άλλο παρά με παραδοσιακά γνωρίσματα εμφανίζεται. Το συζυγικό δράμα βρίσκει τη λύση του με την αναγνώριση ενός δαχτυλιδιού, που αποδεικνύει ότι ο νεαρός είχε βιάσει κάποτε την τωρινή σύζυγό του, πριν από το γάμο τους.

Η κωμωδία σημείωσε παταγώδη αποτυχία, γιατί σε κάποιο στιγμή της παράστασης έμεινε χωρίς θεατές, αφού προτίμησαν να μετακομίσουν στις παραστάσεις ενός θιάσου ακροβατών¹⁹. Πράγματι το έργο παρουσιάζει μειωμένη

19. Βλ. *Hec. prol. I*.

δράση, απλή πλοκή και ελάχιστα κωμικά σημεία, ενώ εξάλλου απουσιάζουν και οι κατ' εξοχήν κωμικοί χαρακτήρες. Ο δούλος Παρμένων, που θα μπορούσε να δημιουργήσει κάποιες κωμικές σκηνές, δεν συμμετέχει ουσιαστικά στην πλοκή. Στην κωμωδία αυτή θα ταίριαζε περισσότερο ο τίτλος του δράματος παρά της κωμωδίας. Μάλιστα θα έλεγε κανείς πως πρόκειται για ένα ψυχολογικό δράμα, όπου ο ποιητής, αφού θέτει το πρόβλημα στα πρόσωπα του έργου, τα αφήνει να αποκαλύψουν τις διάφορες πτυχές του χαρακτήρα τους²⁰.

Μετά από την ψυχρολουσία της αποτυχίας είναι δικαιολογημένη η διετής απουσία του Τερεντίου από τους σκηνικούς αγώνες της Ρώμης. Έτσι φτάνουμε στο έτος 163 π.Χ. –πάλι στα Μεγαλήσια–, όπου εμφανίζεται με τον **Heautontimorumenos**, έχοντας αλλάξει και πάλι προσανατολισμό, αφού η κωμωδία αυτή βασίζεται στην ομώνυμη (*Αυτόν Τιμωρούμενος*) του Μενάνδρου. Θέμα της η σωστή αγωγή των παιδιών και η σωστή συμπεριφορά των γονέων. Ο αυστηρός γερο-Μενέδημος, έχοντας αναγκάσει τον γιο του Κλεινία να εγκαταλείψει το σπίτι, συνειδητοποιεί τώρα την υπεροχή της πατρικής αγάπης και βασανίζει τον εαυτό του με ποικίλους τρόπους για να τον τιμωρήσει. Το δεύτερο ζευγάρι της κωμωδίας αποτελούν ο καλόκαρδος και προσηγής Χρέμης με τον «υποδειγματικό», όπως κανχιέται, γιο του, τον Κλειτιφώντα. Οι δύο νέοι Κλειτιφών και Κλεινίας, μετά την επιστροφή του δεύτερου, στήνουν με τη βοήθεια της εταίρας Βακχίδας και του πανούργου Σύρου την πρώτη πλεκτάνη για την επιτυχία των ερώτων τους. Μετά την αποκάλυψή της όμως ακολουθεί δεύτερη πλεκτάνη, και μέσω ενός αναγνωρισμού η υπόθεση οδηγείται στη λύση της: ο Κλεινίας παντρεύεται την Αντιφίλη, ενώ τον «υποδειγματικό» Κλειτιφώντα, για να σταματήσει τις ασωτείες του, τον παντρεύουν με μια καλή κοπέλα.

Η κωμωδία αυτή είναι καλύτερη από την *Andria*, τόσο σε επίπεδο ψυχολογίας χαρακτήρων, όσο και σε πλοκή, γιατί οι δύο ερωτικές υποθέσεις παρουσιάζονται εδώ σε πολύ μεγάλη αλληλεξάρτηση. Ακόμα, η παρουσίαση στη σκηνή των δύο διαφορετικών παιδαγωγικών θεωριών, αλλά και η μετακίνηση των δύο γονέων από τις αρχικές θέσεις τους περί αγωγής²¹, ασφαλώς και θα είχε, ως θέμα προβληματισμού, μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το ρωμαϊκό κοινό.

Μεσολαβούν πάλι δύο χρόνια απουσίας του Τερεντίου, ώσπου η εργατικότητα και η επιμονή θα προσδώσουν το ποθητό αποτέλεσμα. Το 161 π.Χ. στους *Ludi Megalenses* έρχεται η μεγάλη επιτυχία της ζωής του: παρουσιάζει

20. Πρβ. B. Taladoire, *Terence. Un theatre de la jeunesse*, Paris 1972, 43 κεξξ.

21. Πρβ. Duckworth 155 κεξξ., 186 κεξξ.

τον **Eunuchus** με πρότυπο την ομώνυμη κωμωδία του Μενάνδρου, την οποία εμπλουτίζει με δύο νέα πρόσωπα, του στρατιώτη Θράσωνα και του παράσιτου Γνάθωνα, δανεισμένα από τον Κόλακα, επίσης του Μενάνδρου. Εδώ η *contaminatio* είναι ξεκάθαρη, ευρείας κλίμακας και ομολογημένη από τον ίδιο τον ποιητή²². Η εταίρα Θαΐδα, ερωμένη του Φαιδρία αλλά και του στρατιώτη, ζητά από τον πρώτο να αποσυρθεί για λίγες μέρες, ώσπου να αποσπάσει από τον στρατιώτη την Παμφίλη, που της αγόρασε για δώρο. Το σχέδιό της πάει να ανατρέψει άθελά του ο μικρότερος αδερφός του Φαιδρία, ο Χαιρέας, που ερωτεύεται κεραυνοβόλα την Παμφίλη· σε συνεργασία με τον πονηρό αλλά και αδέξιο συγχρόνως δούλο Παρμένωνα μεταμφιέζεται σε ευνούχο, μπαίνει στο σπίτι της εταίρας και βιάζει την Παμφίλη. Όταν επιστρέφει ο Φαιδρίας, ακούει «τα εξ αμάξης» από τις δούλες της εταίρας και πληροφορείται ποιος ήταν ο πραγματικός ευνούχος. Στο μεταξύ ο στρατιώτης οργισμένος από τη συμπεριφορά της Θαΐδας οργανώνει την πολιορκία του σπιτιού της, που θα καταλήξει στη γελοιοποίησή του. Η υπόθεση βρίσκει τη λύση της με έναν υποτυπώδη αναγνωρισμό και την επέμβαση του πατέρα των δύο αδερφών. Στο τέλος και οι τρεις ερωτευμένοι ικανοποιούνται: ο Χαιρέας παντρεύεται την Παμφίλη, ενώ ο Φαιδρίας και ο στρατιώτης μοιράζονται την εταίρα Θαΐδα.

Η παράσταση του *Ευνούχου* είχε τέτοια επιτυχία που, όπως μας πληροφορεί ο Δονάτος²³, ξαναπαίχτηκε την ίδια ημέρα, ύστερα από απαίτηση του κοινού, και ο ποιητής έλαβε ως αμοιβή το τεράστιο ποσό των 8.000 σηστερτίων. Η επιτυχία της δεν ήταν τυχαία, και είναι, ως ένα σημείο, σωστή η άποψη ότι εδώ ο Τερέντιος πλησίασε περισσότερο από κάθε άλλη φορά τον Πλάτο στήνοντας αρκετές φαρσικές σκηνές, όπως του ξυλοδαρμού του ευνούχου ή της πολιορκίας του εταιρικού σπιτιού· επίσης, στρατιώτης και παράσιτος, όπου εμφανίζονται, δημιουργούν αρκετό γέλιο, ενώ οι δύο ερωτευμένοι νεαροί είναι κωμικά συγκινητικοί και ο δούλος Παρμένων από *callidus* καταντά *stupidus* στα χέρια μιας άσημης αλλά δυναμικής δούλης²⁴.

Ο δρόμος της επιτυχίας ήταν πλέον ανοιχτός για τον Τερέντιο. Έτσι τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς (161 π.Χ.) παρουσιάζει στους *ludi Romani* τον **Phormio**, μια έξυπνη και διασκεδαστική κωμωδία, βασισμένη στον *Επιδικα-*

22. Βλ. *Eun.* 30 κεξξ.

23. *Eun.* praef. 1.6.

24. Λεπτομέρειες για την πλοκή και τους χαρακτήρες του *Ευνούχου* βλ. τα σχετικά κεφάλαια παρακάτω.

ζόμενο του Απολλοδώρου. Θέμα της ο έρωτας του Αντιφώντα, που για να μπορέσει να παντρευτεί την αγαπημένη του επίκληρο, δωροδοκεί τον παράσιτο Φορμίωνα να μαρτυρήσει στο δικαστήριο ότι αυτός είναι ο πλησιέστερος συγγενής της, άρα οφείλει και να την παντρευτεί με βάση τον αθηναϊκό νόμο. Η κατάσταση αρχίζει να περιπλέκεται, όταν ο πατέρας του νεαρού πιέζει τον παράσιτο να αποσύρει την κατάθεσή του, ενώ στην υπόθεση μπλέκεται τώρα και ο ξάδερφος του Αντιφώντα, ο Φαιδρίας, που αναζητά χρήματα για να αγοράσει την αυλητρίδα του. Το κωμικό της υπόθεσης έγκειται στο γεγονός ότι πατέρας και γιος μηχανορραφούν στην ουσία υπέρ του ίδιου προσώπου, ενώ πιστεύουν το αντίθετο, αφού τελικά αποδεικνύεται ότι ο Αντιφών και η κοπέλα είναι πράγματι ξαδέρφια.

Την επόμενη χρονιά (160 π.Χ.) στους *ludi funebres* που είχαν οργανωθεί προς τιμήν του L. Aemilius Paulus από τον Σκιπίωνα τον Νεότερο, ο Τερέντιος παρουσιάζει δύο κωμωδίες: την **Hecyra II** για δεύτερη φορά (η οποία για δεύτερη φορά αποτυγχάνει, γιατί οι θεατές έτρεξαν να δουν κάποιες επιδείξεις ξιφομάχων²⁵) και τους **Adelphoe**. Πρότυπο των *Adelphoe* στάθηκε η ομώνυμη κωμωδία του Μενάνδρου (*Αδελφοί β'*) –όχι όμως αυτή που ο Πλάυτος διασκεύασε για τον *Stichus*– εμπλουτισμένη με τη σκηνή της απαγωγής της εταίρας από τους *Συναποθνήσκοντες* του Διφίλου, που πολύ πιθανόν υπήρξε το πρότυπο για τους *Commorientes* που αποδιδόταν στον Πλάυτο. Θέμα της κωμωδίας η ανατροφή των παιδιών, με το οποίο ο Τερέντιος είχε ήδη ασχοληθεί στον *Heautontimorumenos*, όπως και ο Πλάυτος στις *Βακχίδες*. Δύο αδέρφια, ο αυστηρός Δημέας και ο επιεικής Μικίων, ανατρέφουν με το δικό του σύστημα ο καθένας δύο επίσης αδερφούς –γιους του Δημέα– τον Κτησιφώντα και τον Αισχύνο. Ο θεωρούμενος υποδειγματικός γιος, ουσιαστικά όμως άτακτος, ο Κτησιφών, βάζει τον καλόκαρδο αδερφό του Αισχύνο να απαγάγει για λογαριασμό του την εταίρα Βακχίδα· ο ίδιος όμως ο Αισχύνος δεσμεύεται με μια φτωχή ελεύθερη, την Παμφίλη. Η διπροσωπία του Αισχύνου δημιουργεί τα πρώτα προβλήματα και τις πρώτες αντεγκλίσεις μεταξύ των δύο «παιδαγωγών», ενώ η αποκάλυψη του πραγματικού ενόχου της απαγωγής ανεβάζει τη δραματική ένταση στο κατακόρυφο. Η λύση αρχίζει να διαφαίνεται με τη διαπίστωση ότι κανένα από τα δύο συστήματα αγωγής δεν απέδωσε²⁶, αφού και οι δύο γονείς απέτυχαν να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των γιων τους και να έχουν κάποιο λόγο στα νεανικά τους προβλήματα. Επομένως είναι και-

25. Βλ. *Hec.* 39 κεξξ.

26. Βλ. Beare, *The Roman Stage*, 96.

ρός ο αυστηρός και άτεγκτος Δημέας να αλλάξει τις απόψεις του. Η αλλαγή αυτή πραγματοποιείται σε μια έντονα κωμική σκηνή που θυμίζει αρκετά το χριστουγεννιάτικο πρωινό του γνωστού μας Scrooge²⁷.

Τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς, στους *Iudi Romani*, ευδοκimei επί τέλους και η **Hecyra III**, μετά από δύο ατυχίες και αποτυχίες.

2. ΤΕΡΕΝΤΙΟΣ: ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΣΜΟΣ

Είναι πράγματι παράξενο που η ιστορία της λατινικής κωμωδίας, αλλά και της λατινικής λογοτεχνίας επίσης, αρχίζει με έναν *semigraecus*, τον *Livius Andronicus* από τον Τάραντα, που ένα χρόνο μετά τη λήξη του Α' Καρχηδονιακού πολέμου (264-241 π.Χ.) καλείται να παρουσιάσει στο ρωμαϊκό κοινό ελληνικά δραματικά έργα. Αυτό σημαίνει πως οι Ρωμαίοι ήταν πλέον έτοιμοι και ώριμοι να δεχθούν την έντεχνη ελληνική κωμωδία, και η ωριμότητά τους αυτή οφειλόταν ασφαλώς τόσο στη μακρόχρονη λαϊκή παράδοση γηγενών μορφών δράματος (Ατελλανή, Φεσκεννίοι, μίμος) όσο και στην ευεργετική επίδραση των ελληνικών πολέων της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας με τη λαμπρή θεατρική τους παρουσία.

Από τότε δεν χρειάστηκαν πάνω από σαράντα χρόνια²⁸ θεατρικής δραστηριότητας, για να φτάσουμε στον πρώτο αστέρα της λατινικής κωμικής τριάδας, τον Πλαύτο (περ. 250-184 π.Χ.)· ποιητές όπως ο *Ναίβιος* ή ο *Ένιος* και άλλοι είχαν βελτιώσει σημαντικά την ακατέργαστη και τραχιά ως τότε γλώσσα και είχαν προσδιορίσει το κωμικό είδος.

Από τις είκοσι μία σωζόμενες σήμερα κωμωδίες του Πλαύτου φαίνεται καθαρά η νέα στροφή και ο προσανατολισμός του προς τη Νέα Κωμωδία. Έναν αιώνα νωρίτερα (τελευταίο τέταρτο του 4ου και πρώτο μισό του 3ου π.Χ. αι.) ποιητές, όπως ο *Φιλήμων*, ο *Μένανδρος*, ο *Δίφιλος*, ο *Απολλόδωρος*, αναπαρέστησαν σε ήρεμους κωμικούς τόνους την αστική ζωή της Αθήνας με τα καθημερινά, οικογενειακά και προσωπικά προβλήματα του ανθρώπου της ελληνιστικής πόλης. Κυρίως αυτήν την κωμωδία, που αποτελούσε ένα *speculum vitae*, θέλησε να μεταφέρει ο Πλαύτος στη ρωμαϊκή σκηνή. Όσο εύλογη όμως και αν είναι η ερώτηση, γιατί ο Πλαύτος να προτιμήσει τη Ν. Κωμωδία και όχι την εγχώρια Ατελλανή της Καμπανίας²⁹, άλλο τόσο εύλογη είναι, νομίζω,

27. H.J. Rose, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας* (μτφ. Κ. Γρόλλιου), Αθήνα 1980, 78.

28. Οι κωμωδίες του Πλαύτου χρονολογούνται συνήθως μεταξύ του τέλους του Β' Καρχηδονιακού πολέμου και του θανάτου του, δηλ. μεταξύ 201 π.Χ. και 184 π.Χ.

29. Αντίθετα ο W.G. Arnott (*Menander, Plautus, Terence, G & R, New Surveys in*